

ENTE LA KORE

TIPARE FONETIKE DHE MORFOLOGJIKE NË TË FOLMEN E ÇAMËRISHTES

E folmja e çamërishtes është një ndër nëndialektet më interesante për sa i përket ruajtjes dhe origjinalitetit të mjaft fjalëve të shqipes. Prej kohësh e folmja e këtyre banorëve ka tërhequr vëmendjen e studiuesve shqiptarë dhe të huaj. Ndër studiuesit e huaj do të përmendnim Holger Pedersen, i cili në veprën e tij "*Albanesische text mit glossar*" paraqet në mënyrë të hollësishme disa tipare karakteristike të kësaj të folmeje. Pa diskutim e folmja e këtyre banorëve është bërë objekt studimi edhe për studiuesit tanë shqiptarë, ndër të cilët do të veçonim: studiuesin Eqrem Çabej, Qemal Haxhihasani, prof. Selman Sheme, prof. Gjovalin Shkurtaj etj., të cilët me veprat e tyre na japin një material të plotë rreth gjuhës, kulturës dokeve e zakoneve të këtyre banorëve.

Në kuadër të studimeve dialektologjike, e folmja e banorëve të Çamërisë paraqet interes të veçantë për sa i përket disa tipareve fonetike dhe morfologjike. Çamërishtja është i vetmi nëndialekt i gjuhës sonë që ruan tipare të një faze të kapërcyer të shqipes, tipare që i gjejmë tek autorët tanë të vjetër dhe tek të folmet arbëreshe. Në bazë të tipareve fonetike e morfologjike e folmja çame bën pjesë në toskërishten jugore, që shtrihet në Labëri, në anët e Gjirokastrës e të Delvinës.¹ Për t'u theksuar është fakti se në këtë të folme spikasin një grup veçorish e fenomenesh që në të folmet e tjera ose janë zbehur ose në të kundërt janë zhdukur. Kështu që çamërishtja, si një nëndialekt i shqipes ka lidhje me të gjitha të folmet e truallit të saj.

Karakteristikë për këtë krahinë është prejardhja e emrit *Çamëri*. Studiues dhe dijetarë të ndryshëm që janë marrë me shpjegimin dhe evolucionin e këtij emri, janë të mendimit se prejardhja e emrit Çamëri e ka origjinën tek *Thjamisi* i lashtë antik, i cili identifikohet *Kalaman*, lumi që shkon pranë Filatit. Studiuesi Eqrem Çabej vijimësinë e këtyre termave **Thjamis-Çam**, e lidh me autoktoninë e shqiptarëve në vendbanimet e tyre të sotme.²

Duke e studiuar më në brendësi këtë të folme, të bien në sy forma të veçanta emrash e mbiemrash, përemrash e parafjalësh, foljesh e ndajfoljesh. Të tilla paraqiten dhe ruajtja e grupeve të vjetra bashkëtingëllore **kl** e **gl**, në

¹ Gj. Shkurtaj, *Dialektologjia shqiptare*, SHBLU, Tiranë, 2003.

² S. Sheme, *Vendi, popullsia dhe jeta ekonomike*, "Çamëria", Tiranë, 2005, f. 30.

fjalë si: *klumusht* (qumësht), *gluha* (gjuha) etj., tipar ky që e gjejmë tek Buzuku dhe në tekstet e Reinholdit. Grupe të tilla sot tek-tuk përdoren vetëm nga brezi i tretë, ndërsa brezi i ri në përputhje me standardin përdor trajtat normative për këto grupe, përkatësisht **q** dhe **gj**. Përveç këtyre grupeve në këtë të folme është ruajtur dhe bashkëtingëllorja **l**, e cila në mbarë shqipen ka dhënë **j**: *val* (vaj), *milë*, (mijë), *gola*, (goja). Trajtat analitike të kohës së shkuar të foljeve pësore, në këtë të folme formohen nga veprorja duke u pranëvënë pjesëzën **u**: *u ka tharë* (është tharë), *u ka bërë* (është bërë), *u ka their* (është their).³

Gjithashtu, çamërishtja paraqet dallime të dukshme në fonetikë dhe morfologji. Raste të tilla evidentohen dhe në veprat e studiuesve të ndryshëm, të cilët duke iu referuar kësaj të folmeje, kanë vjelë një material mjaft të pasur dhe unik në llojin e vet. Në këtë të folme dalin me theks në rrokjen e parë disa përemra, ndajfolje dhe fjalë të tjera që në shqip dalin me theks në rrokjen e fundit: **áj, át, tánia, kúshtu, ç'kúsur**, etj.: *Ç'kúsur të ka gjetur, átje djelt e bukur bijnë bota shúqur, për hater tonë të ngriheç tánia, s'na dërgon një lajmëso të vini táni a jo, të me dridheç kúshtu si dhe unë*.⁴

Çamërishtja dallohet për theksin dhe intonacionin e veçantë që u jep fjalëve gjatë ligjërimin, një nga tiparet më interesante për këtë të folme.

Një vëmendje të veçantë theksit të fjalës i ka kushtuar dhe Qemal Haxhihasani në veprën e tij *'Dialektologjia shqiptare'*,⁵: *çish vajte, ç'u erre, ç'u dive* etj.

Ndër dukuritë që kemi marr në shqyrtim për këtë të folme është dhe ruajtja e zanoreve të gjata, të cilat në shumicën e rasteve janë interpretuar dhe si zanore të theksuara. Raste të tilla ku shfaqet gjatësia e zanoreve kemi:

a) Në fjalë me rrokje të hapura ku theksi bie në fund të fjalës: *dhe*:, *e re*:, *pllaje*:, *kala*:, *gja*:. P.sh.: *nuse e re*:, *shtëpi e re*:, *Fustiko të kam rixha*:, *të më preç një pare toka*:.

b) Në disa fjalë me zanore të theksuara para bashkëtingëlloreve lëngëtore **-l, -r, -ll**: *go:lë, bi:lë, fëmi:lë, ka:lë, ma:lë*, etj. P.sh.: *E s'i foli me go:lë një dunja e të:rë*, e i dëftoi *ka:lënë* për lëkurë.⁶

c) Në zanore të theksuara në rrokje të mbyllur ose të hapur dhe përpara bashkëtingëlloreve hundore e dhëmbore: *lë:m, fsha:në, bo:të, nge:në, mbe:më*,

³ Shembujt e mësipërm gjejnë përdorim ende tek këta banorë, ku spikat brezi i tretë.

⁴ F. M. Rrapaj, *Këngë popullore nga Çamëria*, vëll. III, Tiranë, 1983, f. 150, 216, 400, 315.

⁵ Shih: Q. Haxhihasani, *Vështrim i përgjithshëm mbi të folmen e banorëve të Çamërisë*, "Dialektologjia shqiptare", vëll. I, Tiranë, 1971.

⁶ Shih: H. Pedersen, *Albanesische texte, mit glossar*, Leipzig, 1985, f. 56.

qe:të, di:tënë etj. p.sh.: *mbe:më ve:tmë një plak e një plakë kútu, që di:tmë që iku bila jonë.*

d) Në trajtat foljore të aoristit sigmatik, një fenomen ky mjaft i përhapur për këtë të folme: *la:ç, pa:ç, tha:ç, ngro:ç, da:lç, pre:ç, ngre:ç*, etj. P.sh.: *shih mos i nglasëç tët eti, për hatër tonë të ngrihe:ç tania, do ha:ç apo do ngrihe:ç.*

dh) Po kështu edhe në vetën e tretë njëjës, ku trajta e shkurtër e përemrit vetor (**e**) bashkohet me urdhëroren duke na dhënë trajtat: *vëzhdre: (vëshdro+e), lëshë: (lësho+e), vre:,* etj.

Siç e shohim dhe nga shembujt e mësipërm rastet ku zanoret dalin të gjata janë të ndryshme. Forma dhe trajta të tilla shpjegohen me atë që quhet **gjatësi kompensatore**, një fenomen tashmë i njohur për ne nga Çabej. Lidhur me përdorimin e zanoreve të gjata në këtë të folme do të shtonim se në ditët e sotme një praktikë e tillë pothuajse është zhdukur. Forma të tilla kanë dalë nga përdorimi dhe janë zëvendësuar me forma të standardit, siç ka ndodhur dhe me fenomene të ndryshme, ku zanoret çamë kanë ‘parapëlqyer’ të jenë më afër normave standardizuese. Zanoret e gjata ose siç quhen ndryshe zanore dyfishe kanë qënë tipar i përbashkët për mbarë shqipen, duke filluar qysh me autorët tanë të vjetër e duke vijuar me të folmet e arbëreshëve të Greqisë e Italisë.

Përveç zanoreve të gjata në këtë të folme rëndësi paraqesin dhe zanoret e theksuara, të cilat në pjesën më të madhe të rasteve kanë të njëjtat përdorime me ato të dialektit tosk. Edhe në të folmen çame **a**-ja hundore e gegërishtes është kthyer në **ë** në fjalë si: *thënë, ngrënë, lënë, bënë, këmbë* etj. Ndryshe nga të folmet e tjera të jugut, në çamërishte emri *nënë*, shqiptohet me **a** të pastër, pra *nanë*.⁷ P.sh.: *ti moj nangjishezo, i vogli i nanës, nana ime, do shkoj ke nana, hesht moj nan' e zeza nanë*, etj.

Me interes për studimin tonë paraqitet dhe zanorja **ë** e theksuar, e cila para bashkëtingëlloreve hundore (në disa trajta foljore) në këtë të folme është kthyer në **i** dhe **u**: *çfarë do bi* (bëj), *d'e bi vetë*, (do e bëj vetë), *d'e bimë*, (do e bëjmë); *bura, bumë, butë, t'e bini, atje djelt e bukur bijnë bota shuqur*, etj. Raste me zanoren **i** përdoren rregullisht nga brezi i vjetër, ndërsa trajtat me **-u** kanë dalë nga përdorimi. Për sa i përket kthimit të zanores **ë** në **u**, duke iu referuar dhe Q. Haxhihasanit, mund të jetë rezultat edhe i një analogjie të së kryerës së thjeshtë të foljeve *zë-zura, vë-vura, bie-prura*.

Po kështu **e**-ja e theksuar përpara bashkëtingëlloreve hundore, ka përfunduar në **ë** në këtë të folme: *mënd, vënd, zëmër, fëmër, qëntë, dhëntë* etj.

Këto zhvillime që përmendëm më sipër, si dhe mjaft zhvillime të tjera që kanë prekur sistemin e kësaj të folmeje në përgjithësi, kanë qënë një ogur mjaft i mirë për këtë të folme, duke i dhënë gjuhës një fizionomi të vetën ku

⁷ Një fenomen i tillë vërehet edhe në të folme të tjera, çka tregon një tipar të përbashkët të gjuhës sonë.

spikasin vlerat e përgjithshme të këtyre banorëve. Çamërishtja është e pasur me forma e trajta nga më të ndryshmet, të cilat i kanë dhënë kësaj të folmeje vendin e duhur mes të folmeve të tjera të truallit të shqipes, gjë që tregon se çamërishtja është pjesë e pandarë e gjuhës dhe kulturës shqiptare në përgjithësi.

Duke e vazhduar punimin tonë në fushën e zanoreve vlen të përmendim këtu zanoren më të spikatur të kësaj së folmeje, zanoren **i**. Kjo zanore është bërë pjesë e pandarë e sistemit të saj fonetik duke u zëvendësuar kështu me zanoren **y**. Një fenomen tillë haset dhe në të folme të tjera, siç është e folmja e Gjirokastrës, Bregut të Poshtëm, Kurveleshit, si dhe në të folmet arbëreshe të Greqisë dhe Italisë.⁸

Pra, mungesa e fonemës /y/ dhe prania e fonemës /i/ në vend të saj, tregon për një tipar tjetër të përbashkët të gjuhës sonë. Shembuj me këtë zanore kemi në fjalët: **tīm, gjisma, grika, mbitem, shtip, di, ki** etj. ... *këndon qiqia, ditënë që hiri marsi, i frin çuni fi fi fi, hini bini, di mua dhe di ti*⁹, *dizet rrënjë mollë, dolle si ill më të dalë, t'hajë dizet barrë glasë, gjizma zok e gjizma mi, si pa djali ashtu gjizmë të vdekur*...¹⁰ Tek brezi i ri fjalë të tilla nuk janë pjesë e repertorit të tyre të përditshëm, ndërsa tek brezat e mesëm dhe të vjetër mund të ketë raste të shqiptimit të fjalëve me **i** në vend të zanores **y**.

Një vend jo pak të rëndësishëm në sistemin fonetik zënë dhe zanoret e patheksuara, të cilat sot nuk përdoren nga asnjë brez. P.sh.: *djalënë, kalënë, bishtinë, mushkatë* etj. E kundërta ka ndodhur me zanoren **u** të patheksuar, e cila në disa raste ka përfunduar në **ë**: *këllon, këpton, flëtëronte, mëngon, dëroj, pësho*, etj. Ky fenomen përdoret ende në ditët e sotme nga brezi i tretë: *gusha jote këllon djersë, gjaku i mbëloi surranë, pënonte pa pushim, ditë e natë, bila nuk pëshonte nga të qarët, kútu do këllasë bagëtia*...¹¹ etj.

Një nga tiparet më karakteristike të së folmes së çamërishtes në konsonantizëm është ruajtja e bashkëtingëllores **I** ndërzanore, e cila (siç e përmendëm më sipër në punimin tonë) në të folme të tjera ka përfunduar në **j**: *vdekëla, magjistërla, dhembëla, fëmila, nusëla, gola* etj. Tek Pedersenit gjejmë një tjetër argumentim për këto shembuj me bashkëtingëlloren **I**. Fjalët të cilat në përbërjen e tyre kanë një **I** mes zanoresh, e kanë origjinën tek disa forma latine: *fëmijë* < *fēmilē* nga lat. *familia*, *mijë* < *milē*, lat. *milia*. Lidhur me shqiptimin e **I**-së së vjetër ndërzanore do të shtonim se kjo bashkëtingëllore gjen ende terren përdorimi në grupmoshat e brezit të tretë. Sipas punimit të Q. Haxhihasanit, një dukuri e tillë vërehet edhe në të folmen e Gjirokastrës, në të

⁸ Shih: Q. Haxhihasani, *Vështrim i përgjithshëm mbi të folmen e banorëve të Çamërisë*, "Dialektologjia shqiptare", vëll. I, Tiranë, 1971, f. 142.

⁹ F. M. Rrapaj, *Këngë popullore nga Çamëria*, vëll. III, Tiranë, 1983, f. 54, 94.

¹⁰ H. Pedersen, *Albanesische texte, mit glossar*, Leipzig, 1985, f. 69.

¹¹ Shembujt janë marrë nga banorët çam në Fier, lagjja "1 Maji".

folmen e Muzinës, Delvinës, dhe jashtë vendit në të folmen e arbëreshëve të Greqisë e Italisë.

Pa diskutim elementet më tipike të kësaj të folmeje në konsonantizëm mbeten togjet **kl** e **gl**, në fjalë të tilla si: *klumusht* (qumësht), *glisht* (gisht), *zglidh*, (zgjidh), *i shklier* (i shqyer). Por, në disa raste kemi hasur dhe individë të cilët krahas këtyre togjeve, kanë përdorur fjalë të tilla si: *maqinë*, *paqetë*, *qisha* etj. Shqiptimi i fjalëve të tilla mund të ndodhë ose në analogji me emrat: *dufeqe*, *sokaqe*, *praqe*, ose një shqiptim i tillë mund të vijë dhe nga fenomeni i bashkekzistencës të së folmeve të bashkësive ku jeton komuniteti çam.

Në këtë të folme bashkëtingëllorja /ç/ në disa raste është kthyer në /sh/. Po kështu përemri pyetës ç dhe përemri i pacaktuar çdo në disa raste dalin me bashkëtingëlloren sh: *sh'ke moj çupë*, *shdo më thonë*, *shdo bimë*. Ndërsa trajtat foljore të **aoristit sigmatik** të së tashmes së lidhore, në të folmen e çamërishtes, thuhet rregullisht nga brezi i tretë me ç: *të ngriheç*, *të silloiseç*, *të ngjalleç tânia* etj.

Në vazhden e kërkimeve tona për këtë të folme trajta të veçanta fjalësh paraqiten me formën e tyre të vjetër, duke i dhënë kësaj së folmeje ngjyrën e vërtetë arkaike. Kështu për foljen *ndez*, ne kemi hasur trajtën e vjetër të kësaj foljeje me bashkëtingëlloren **dh**; *dhez*, *e dhezur*.

Togjet *mb*, *nd*, *ng*, në përgjithësi paraqiten të qëndrueshëm në këtë të folme, por në disa raste kemi gjetur shembuj vetëm me një element të togut: *bledh* (mbledh), *rrëbeu*, (rrëmbeu), *baj*, *beta*, *gjishe*, (ngjishe), *garkoj*, *garkesë*.

Interes të veçantë paraqesin dukuritë fonetike, ndër të cilat do të veçonim, asimilimin, disimilimin, (zmbuluar, *embrin*, *mbëdha*) etj. Në fushën e zanoreve çamërishtja paraqitet mjaft e pasur me asimilime regresive: *kúshtu*, *nëmbëroi*, *sumurë*, *kútu*, *njumur* etj. I njëjti fenomen ndodh edhe tek bashkëtingëlloret, po japim këtu disa shembuj me asimilime të pjesshme: -**nk>ng**: I zgjati *thignë* dhe e vrau; -**mp>mb**: kjo dele është e *mblakur* shumë; -**nt>nd**: *sonde* etj.

Asimilime të plota: -*tn>n*, -*lln>ll*, -*dhn>dh*, -*rn>rr*, -*tm>m*, -*nn>n*; *surrinë*, *puallë*, *mbluadh*, *muarr*, *mbemë*, *fustanë* etj. Me anë të përngjitjes në çamërishte janë formuar disa trajta të veçanta të fjalëve: *diuçish* (di unë çish), *kojdiuçish*, dhe fjala *shklata*. Për fjalën *shklata* Pedersen i gjen paralele me italishten *schjata*, ndërsa Çabej e lidh me aglutinimin (sh) **ç+kle+ata**.¹²

Dallime të dukshme paraqiten edhe nga pikëpamja morfologjike. Në çamërishte, përveç dy gjinive kryesore, ruhet dhe gjinia asnjansore e emrave, kjo vihet re sidomos tek emrat që tregojnë lëndë: *brumët*, *misht*, *kost*, *djathët*. Por, në ditët e sotme trajta të tilla po shkojnë drejt zhdukjes.

¹² Shih. Q. Haxhihasani, *Vështrim i përgjithshëm mbi të folmen e banorëve të Çamërisë*, "Dialektologjia shqiptare", vëll. I, Tiranë, 1971, f. 158.

Karakteristikë për këtë të folme janë disa emra femërorë që mbarojnë në njëjës in e pashquar me *-e*, dhe kur shquhen e humbasin *j*-në epentike: *dele-dela*, *nuse-nusa*, *tallantyshe-tallandyssha*, *lule-lula*, *maçe-maça*.

Në çamërishte ruhet trajta e vjetër e emrit *djem*, e cila këtu del gjithmonë në trajtën *djelm*. Po kështu edhe emrat në gjinore e dhanore shumës ruajnë formën e vjetër pa *v*-në epentike: *atyre djelmet*, *krushqet*, *nipëret*. Emri *yll* në shumës ruan trajtën e vjetër me bashkëtingëlloren *l*; shembull: *zunë iltë po rrallojnë*.

Në fushën e mbiemrave tërheqin vëmendjen mbiemrat *i madh* dhe *i vogël*, të cilët në këtë të folme dalin në trajtat *të mbëdhi* dhe *të vogjil*.

Përsa i përket përemrit vetor, do të veçonim përemrin e vetës së parë numri njëjës **-unë**. Ky përemër në këtë të folme ruan formën e vjetër **-û**. Përveç përdorimit të shpeshtë në këtë të folme, trajtën **-u** e kemi ndeshur që në veprën e Buzikut, çka tregon se e folmja çame është trashëguese e trajtave më të hershme të gjuhës shqipe. Duke e vazhduar punimin tonë në fushën e përemrave na duket me interes të përmendim këtu dhe disa karakteristika të trajtave të shkurtra. Trajtat e shkurtra të përemrave vetorë të dhanores **më** dhe **të**, kur bashkohen me trajtën e shkurtër të kallëzores **e**, nuk shkrihen në **ma** dhe **ta** siç ndodh në mbarë gjuhën shqipe, por në **m'e** dhe **t'e**: *t'e bish* (ta bësh), *mos m'e thoni*, *mos m'e vra*.

Nuk mund të lëmë pa përmendur këtu sistemin foljor të çamërishtes, i cili na duket mjaft i veçantë me temat dhe mbaresat që paraqet. Përsa i përket kohës së tashme të mënyrës dëftore, çamërishtja ruan foljet me zgjedhim në **-mi**, karakteristikë kjo e gjuhëve indoeuropiane. E pakryera këtu del po ashtu me një larmi trajtash: *i feksjën*, *flisjim*, *flisjit* etj.; për t'u shënuar janë disa trajta pësore me **-esh**, **-ej**, **-eshim**, të cilat në këtë të folme përdoren me kuptimin e veçorës: *vineshin*, *vineshit*; në disa raste gjejmë trajtën me **-ej**: *vinej*, *rronej*, *martonej*, *bënej*, të cilat kanë të njëjtin funksion me trajtat e mësipërme.

Foljet ndihmëse **kam** dhe **jam** në të pakryerën e çamërishtes dalin me trajtat e tyre karakteristike: **keshë**, **jeshë**, **jasha**, **kesha**. Në të kryerën e thjeshtë disa folje ruajnë formën e vjetër kur formojnë shumësin, të tilla janë foljet më *l*, *ll*, *rr*, *r*; *dullmë*, *dualnë*, *muarën*, *mbuallën*. Tërheq vëmendjen koha e tashme e mënyrës lidhore veta e dytë njëjës, e cila në këtë të folme del me bashkëtingëlloren **ç**: *të bëç*, *të rëkoç*, *të thuaç*, *të silloiseç*, *të bieç*.

Pjesorja e foljes bie, në çamërishte ruan formën e vjetër me **-t**; *i kishin ratë dhëmbët*. Për sa i takon foljes **thom** >*thashë*<.*thaçë*, në çamërishte janë ruajtur trajtat e **aoristit sigmatik**.

Sistemi ndajfoljor gjithashtu paraqitet mjaft i larmishëm. Këtu do të veçonim disa ndajfolje, të cilat për nga forma na janë dukur interesante: *mbrënda*, *bërnda*, *atej*, *kútu*, *prëmë*, *pasandajet*, *nester*, *mbrëmanet*, *rrotulla*, *arrotulla*, *aradha* dhe *zmbuluar*.

Nga pjesëzat do të vinim në dukje trajtat më karakteristike për këtë të folme: **jaram** dhe **drej** (drejt, direkt). Shembuj të tillë gjejmë dhe tek arbëreshët e Italisë.

Parafjalët **nga** dhe **te** këtu i gjejmë gjithmonë me trajtat: **ka, kaha, ngaha, ngah, ne** dhe **nek**.

Interesante paraqiten edhe disa trajta fjalësh të formuara me prapashtesa të veçanta. Kështu në këtë të folme, prapashtesa **-ël** (ë), u shtohet emrave të burrave për të formuar emrat e grave të tyre: *Hasanëla, Hamitëla, Mezanëla* etj., nga kjo prapashtesë formohen dhe disa emra veprimi nga tema dhe pjesorja e foljeve: *ardhëla, nisëla, ngrënëla, dhënëla, marrëla*.

Si përfundim mund të themi se duke marrë shkas nga studime e botime të ndryshme, si dhe nga vetë materiali i pasur gjuhësor që përmban kjo e folme, jemi përpjekur të japim një gjuhë sa më të gjallë dhe origjinale. “*Historia e një gjuhe është historia e popullit që e flet atë*” – ka thënë studiuesi dhe profesori i nderuar i gjuhës shqipe E. Çabej. Një traditë mjaft e pasur gjuhësore gjendet e pasqyruar mjaft mirë në këtë të folme. Studiuesit mund të gjejnë në këtë të folme gjithçka që dëshirojnë, qoftë në aspektin gjuhësor qoftë dhe në atë dialektologjik e më gjerë. Duke iu përmbajtur elementit çam dhe së folmes së tyre, shpresojmë që punimi ynë të zërë një vend sado pak të rëndësishëm në hullinë e kërkimeve gjuhësore.

BIBLIOGRAFI

- E. Likaj, *Zhvillimi i eptimit në gjuhën shqipe* (Monografi historike), Tiranë, 2006.
F. M. Rrapaj, “*Këngë popullore nga Çamëria*”, vëll. III, Tiranë, 1983.
Gj. Shkurtaj dhe J. Gjinari, *Dialektologji shqiptare*, SHBLU, Tiranë, 2003.
Gj. Shkurtaj, *Sociolinguistika*, SHBLU, Tiranë, 1996, 2002.
Gj. Shkurtaj, *Ligjërimet arbëreshe* (shqyrtime dialektologjike dhe sociolinguistike në ngulimet arbëreshe të Italisë), Tiranë, 2006.
H. Pedersen, *Albanesische Texte*, mit glossar, Leipzig, 1895.
K. Topalli, *Fonetika historike e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2007.
K. Topalli, *Theksi në gjuhën shqipe*, Tiranë, 1995.
Q. Haxhihasani, *Vështrim i përgjithshëm mbi të folmen e banorëve të Çamërisë*, botim i serisë “Dialektologji shqiptare”, vëll. I, Tiranë, 1971; vëll. II, Tiranë, 1974.
S. Sheme, *Monumente natyrore dhe kulturore të Çamërisë*, Tiranë, 2003.

